

МОВАРОУННАХР ТАСАВВУФ МАКТАБИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ (Ҳакимия ва хожагон-нақшбандия алоқалари мисолида)

ЧЎТМАТОВ ЖЎРАБЕК

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), ТерДУ

Аннотация. Ушбу мақола юртимизда Ислом дининг ажралмас бўлаги бўлган тасаввуф илми йўналишида шаклланган мактаби ва унинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган. Бугунги илм-фан ютуқлари доирасида Ислом оламнинг тасаввуфий мактаблари қаторида Мовароуннахр зикр этилмайди ва уни Хуросон мактабига қўшиб юбориш анъанаси мавжуд. Мовароуннахрнинг тасаввуф мактаби асосан Абдухолиқ Ғиждувоний, етти пир силсиласи ва Баҳоуддин Нақибанд фаолияти доирасида машҳур. Аммо ушбу соҳада тамал тошини қўйган дастлабки намоёндаларидан бири сифатида Муҳаммад Ҳаким Термизий омили жуда муҳим бўлиб, уларнинг бари бирлаштирилиши ушбу йўналишининг ўзига хос белгиларга эга мактаб сифатида асосланишида ўзига хос аҳамият касб этади. Зеро, аниқланишича, ушбу мактаб вакиллари, хусусан, Ғиждувоний ва Нақибанддек улуг пешво зотлар ва Муҳаммад Ҳаким Термизий қарашиларида маслак жиҳатидан юқорида даражадаги уйғунлик мавжуд. Бу умумийликнинг эса Ислом оламнинг бошқа жойларидаги мактабларидан кескин фарқлари мавжуд. Ана шу фарқли жиҳатлар ва ўзига хосликлар эса Мовароуннахр сулук йўналишини “мактаб” сифатида ўрганишни тақозо этмоқдаки, ушбу масала ҳали юртимиз ва жаҳон миқёсида етарли даражада тадқиқ этилиши лозим бўлиб қолмоқда.

Мовароуннахр тасаввуф мактабининг ўзига хос белгилари Муҳаммад Ҳаким Термизий томонидан етарли даражада назарий жиҳатдан пишитилганидан сўнг Абдухолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақибандлар фаолияти орқали амалий тарзда ўз чўққисига кўтарилди, дейиш мумкин.

Ушбу мактаб ўз даврида бутун Ислом дунёси миқёсида диннинг асл мақсад-мазмунини ифодаловчи ислохотчилик ҳаракатларини намоён этган. Жумладан, Ғиждувоний илк бор махфий зикрни амалиётга киритган шахс, Баҳоуддин Нақибанд эса ушбу амалиётни қатъийлаштирган ва тасаввуфнинг шахсий камолот пойдеворида ижтимоийлашувини суҳбат, касб лозимияти каби омиллар орқали мустаҳкамлаган пешво сифатида намоён бўлади. Бу икки шахс ҳам илм-фан йўлида барча мусулмонлар саъй-ҳаракат қилиши лозимлигини асосий қоида сифатида тасаввуф доирасига қайтарган ва солиқлар учун раиҳалар тизимини ишлаб чиқиш орқали юксак гоъвий асос, тартиб-интизомли амалиёт – аниқ мақсадли ҳаракатлар доирасини аниқлаштирган. Энг муҳими эса, улар жорий этган ушбу қоидаларнинг бари Мовароуннахрда X-XI асрларда алоҳида мактаб сифатида эътироф этилган ва Муҳаммад Ҳаким Термизий томонидан асос солинган “ҳакимия” мактабининг назарияси устида бино қилинган. Хусусан, раиҳалар, касб, илм-фаннинг бирламчилиги ва бошқа кўплаб жиҳатлар айнан ушбу мактаб белгилари эди.

Таянч сўз ва иборалар: Ироқ, Шом, Миср, Андалусия, Хуросон, Мовароуннахр, Ғиждувоний, Нақибанд, Ҳаким Термизий, хожагон-нақшбандия, ҳакимия.

Аннотация. Данная статья посвящена школе суфизма в нашей стране, являющейся неотъемлемой частью ислама, и ее особенностям. В контексте современных научных достижений Мавераннахра не упоминается среди суфийских школ исламского мира, и существует традиция добавлять его к школе Хорасана. Школа суфизма Мавераннахра в основном известна своей деятельностью в практике Абдухалика Ғиждувани, силсила семи пир и Бахауддина Накибанда. Однако фактор Мухаммада Хакима Термези как одного из первых представителей, заложивших фундамент в этой области, очень важен, и их сочетание играет особую роль в становлении этого направления как школы со своими особенностями. Установлено, что взгляды представителей этой школы, в частности, таких великих лидеров, как Ғиждувани и Накибанд, и взгляды Мухаммада Хакима Термези имеют высокую степень гармонии в профессиональном плане. Эта общность резко отличается от школ в других частях исламского мира. Эти отличия и особенности требуют изучения пиваки Мовароуннахра как «школы», которую еще предстоит в достаточной мере изучить в нашей стране и во всем мире.

Можно сказать, что отличительные черты школы суфизма Мавераннахра достигли своего практического апогея благодаря деятельности Абдухалика Гиждувани и Бахауддина Накиббанды после того, как она была достаточно теоретически сформирована Мухаммадом Хакимом Термизи.

В свое время эта школа демонстрировала во всем исламском мире реформистские движения, олицетворяющие истинное предназначение религии. В частности, Гиждувани – первый представитель, практикующий тайный зикр, а Бахауддин Накиббанд – лидер, который укрепил эту практику и усилил социализацию суфизма на основе феномен личности через суха – диалог и необходимость профессии. Оба представителя вернули в сферу суфизма необходимость стремление к знанию всех мусульман как основное правило, и разработав систему раиха, определили высокую идеологическую основу, дисциплинированную практику – четко целенаправленную сферу действий. Самое главное, что все введенные ими правила основывались на теории школы «хакимия», которая была признана отдельной школой в Мовароуннахре в X-XI веках и основана Мухаммадом Хакимом Термизи. В частности, отличительными чертами этой школы были раихи, необходимость профессии и знания и многие другие аспекты.

Опорные слова и выражения: Ирак, Шам, Египет, Андалусия, Хорасан, Мавераннахр, Гиждувани, Накиббанд, Хаким Термизи, хаджаган-накиббандийя, хакимия.

Abstract. This article is devoted to the school of mysticism, which is an integral part of Islam in our country, and its peculiarities. In the context of today's scientific achievements, Movarounnahr is not mentioned among the mystical schools of the Islamic world, and there is a tradition of adding it to the Khurasan school. The school of the mysticism of Movarounnahr is famous mainly in the framework of the activities of Abduhaliq Gijduvani, the seven-pir chain, and Bahauddin Naqshband. However, as one of the first beginners in this field, Muhammad Hakim Termizi's factor is very important, and the combination of all of them plays a special role in the establishment of this direction as a school with its own characteristics. However, as one of the first beginners in this field, Muhammad Hakim Termizi's factor is very important, and the combination of all of them plays a special role in the establishment of this direction as a school with its own characteristics. This commonality has a sharp difference from other Islamic schools of the world. These differences and peculiarities require the study of the Movarounnahr's way of suluk as a "school", which still needs to be sufficiently studied in our country and around the world.

It can be said that the distinctive features of the Movarounnahr school of Sufism reached its peak in practice through the activities of Abduhaliq Gijduvani and Bahauddin Naqshband after Muhammad Hakim Termizi sufficiently theoretically perfected it.

In its time, this school demonstrated movements of reformism throughout the Islamic world that reflected the true purpose of religion. In particular, Gijduvani and Bahauddin Naqshband appears as a person who firstly practices backdoor dhikr and strengthened this practice and strengthened the socialization of mysticism on the basis of personal maturity through factors such as conversation and professional necessity. Both men returned to the realm of mysticism the principle that all Muslims should strive for science, and by developing a system of "rashha" for "saliks", defined a high ideological framework, a disciplined practice - a clearly defined scope of action. Most importantly, all of these rules they introduced were based on the theory of the school of "hakimiya" that was recognized as a separate school in Movarounnahr in the X-XI centuries and founded by Muhammad Hakim Termizi. In particular, rashhas, professions, the primacy of science, and many other aspects were the hallmarks of this school.

Keywords and expressions: Iraq, Sham, Egypt, Andalusiya, Khorasan, Maverannahr, Gijduvani, Naqshband, Hakim Tirmizi, hajagan-naqshbandiyya, hakimiyya.

Рухий тарбия Ислом динининг ажралмас ва муҳим бўлаги сифатида алоҳида илмий йўналиш сифатида тан олинган. Табиийки, ушбу дин қайси ҳудудга кириб бормасин, албатта, у ерга унинг таркибидаги рухий таълимот ҳам кириб борган. Диннинг бу қисмини эса “тасаввуф” деб аташ одат бўлган.

Расм бўлганидек, тасаввуфни илк номи шакл сифатида “зуҳд” деб аталади. Ана шу зуҳд аҳли мактаблари шундай саналади: Басра, Куфа, Хуросон ва “ғарбий” (Миср ва ўрта аср

мусулмон Испанияси)¹. Хуросон мактаби асосчиси эса Иброҳим ибн Адҳамдир (ваф. 166/777). Яна дейилади: “IX юз йилликда *Миср, Шом ва Бағдод тасаввуф оқимларининг* ёнида *Нишопур мактаби* ҳам футувват ва маломат қарашлари билан олдинга чиқмоқда эди”². Иброҳим ибн Адҳам ҳам тасаввуфий билимларни басралик хожаларидан ўрганган, сўнгра уларни ўз мамлакати бўлган Балхга келтирган. Унинг асосий хусусиятлари эса зуҳд, ибодат ва таквода етуклик бўлган³. Мусулмон испаниясида эса Ибн Масарра (Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Қуртубий, 269-319/886-931), кейинчалик Ибн Арабий – Абу Бакр Муҳйиддин Муҳаммад ибн Али Ҳотимий Тоий Андалусий, 560-638/1165-1240) машҳур.

Албатта, юқоридагилар ўзига хос белгиларга эга бўлган мактаб даражасида фаолият юритишган. Аммо тадқиқотларда Мовароуннаҳр сулук йўналиши ва унинг мактаб сифатидаги чизгилари масаласи қайд этилмай келмоқда. “Мовароуннаҳр тасаввуфи” дейилганда, асосан, хожагон, кейинчалик нақшбандия деб ном олган тариқат ва кубровия тариқатлари тушунилади. Буларнинг орасидаги хожагон-нақшбандия бошқа ҳудудларга нисбатан Мовароуннаҳр диний характери ва йўналишини белгилаб беришдаги муҳим ўрни билан ғоятда аҳамиятлидир.

Бугунги кунда хожагон-нақшбандия тариқати илдизлари баҳсталаб бўлиб, агар унинг силсиласига эътибор берилса, X-XI асрдан олдинги давр Ироқ-Хуросон мактабига туташиб кетади ҳамда Хожа Юсуф Ҳамадонийдан (440-1141/1048-1141) сўнггина Абдуҳолик Ғиждувонийга (515-595/1121-1199) боғланади. Порсонинг “Қудсия” асари тадқиқотчиси Аҳмад Ирокий ҳам ушбу асар муқаддимасида шуларни ҳисобга олган ҳолда форс тили орқали нақшбандияни форс замини билан алоқасини таъкидлай бориб, шундай хулосага келади: “Нақшбандия асосан эроний тариқатдир. Бу силсиланинг қадим машойихлари эроний бўлишган. Бу тариқатнинг бошланиши ва пишиб етилиши форсийзабонлар тупроғида юз берган”⁴. Муаллиф фикрини нақшбандияга оид араб ва туркий тилдаги асарларда ҳам унинг истилоҳларининг (=рашҳаларининг) форсчада берилиши билан яқунлайди. Юқорида келтирилган “бу силсиланинг қадим машойихлари”, табиийки, Ҳамадоний, Фармадий, Ҳарақоний, Бистомий ва шу каби шахслар бўлиши сабабидандир. Шунингдек, Муҳаммад Ҳаким Термизий тадқиқотчиси Солиҳ Чифтнинг: “Ҳаким Термизий яшаган бу минтақада тасаввуфий тушунча тамаллари машҳур зоҳид Иброҳим ибн Адҳамга таянган асосда қабул этилади”⁵ деган фикри ҳам тўла ҳақиқатни ифода этмайди. Кўриниб турибдики, Мовароуннаҳр тасаввуф мактабини Хуросон билан умумлаштириш анъанаси мавжуд. Бу худдики Балазурий ва Ибн Хавқал каби ўрта аср тарихчи ва географлари Мовароуннаҳрни сиёсий жиҳатдан Хуросонга қўшганлиги, тасаввуф адабиётида ҳам ўрта асрларда Шаъроний, Суламий ва Ибн Жавзий каби олимлар Ҳаким Термизийни “Хуросон машойихи” сифатида қайд этишига эргашшига ўхшайди. Аммо Мақдисий ва Ёқут Ҳамавий каби олимлар Хуросон ва Мовароуннаҳрни географик жиҳатдан, замонавий олимлар эса маданий жиҳатдан ҳам ажратишган ҳамда тадқиқотлар мана шу

¹ Nasirov I. Osnovaniya islamskogo mistitsizma. 2009, pp. 72-73. Muallif manbalari: L.Massignon // Shorter Encyclopedia of Islam / Ed. by H.A.R. Gibb and J.H.Kramers. Leiden: E.J.Brill, 1974, p. 580. Muhammad G'allob. al-Harakatu-t-tanassukiyya fi-l-qarnayni-l-avval va-s-sani li-l-xijra // Al-Azhar. Qohira, 1960, pp. 57-58. Muhammad al-Adluni al-Idrisi. Ibn Masarra va madrasatuhi. Rabat: Dar al-bayda – Dar as-saqofa, 2000, pp. 12-15. Artur Sa'diyf (Artur Sagadeev). Tavfiq Salum. Al-Falsafa al-arabiyya al-islamiyya. Bayrut: Dor al-forobiyy, 2001, p. 277.

² Salih Çift. Hakîm Tirmizî ve tasavvuf anlayışı. 2008, p. 38. Muallif manbasi: Yilmaz H. Kamil. Ana Hatlariyla Tasavvuf ve Tarikatlar, pp. 118-128.

³ Salih Çift. Hakîm Tirmizî ve tasavvuf anlayışı. 2008, p. 38. Muallif manbasi: Abula'lo Afify. Al-Malomatiyya va-s-sufiyya va ahl at-tasavvuf. Qohira, 1945, pp. 30-31.

⁴ Porso. Qudsiya. 1976, p. 5.

⁵ Salih Çift. Hakîm Tirmizî ve tasavvuf anlayışı. 2008, p. 38.

асосга таяниши мақсадга мувофиқдир. Зеро, қадимдан Эрон ва Турон маданияти бир-биридан фарқ қилгани барчага маълум.

Буларнинг бари Мовароуннахрнинг Ғиждувонийдан қадимгироқ, балки унинг асоси бўлган пойдевор мактабни қидириш заруратини юзага чиқаради. Айнан Термизда шаклланган “ҳакимия” мактаби ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр Ҳаким Термизий (тахм. 205-320/820-932) омили бу масалага анчайин ойдинлик киритиши мумкин бўлиб, бунга етарлича асослар мавжуд.

Абдухолиқ Ғиждувонийнинг таржимаи ҳолига назар солинса, унинг қарашлари кўп жиҳатлардан ўзига хослиги маълум бўлади. Унинг устози ҳузурида Қуръон оятларидан келиб чиққан ҳолда махфий зикрни мулоҳаза қилганлиги манбаларда қайта-қайта келган. Унинг шайхи эса бунинг ладуний илм эканлигини, агар Аллоҳ хоҳласа уни бу масалада унга ёрдам берадиган авлиёларидан бирига бириктиришини ҳамда ўша унга махфий зикрни ўргатишини айтади. У ушбу башоратга интизор бўлади ва ўша бириктириладиган киши эса Хизр бўлиб чиқади. У унга: “Сен менинг фарзандимсан” дейди ва унга вуқуфи ададий (У Нақшбандга кўра, ладуний илмнинг энг аввалги мартабаси) ҳамда махфий зикрни ўргатади. Сувга шўнғиш асносида иймон калимасини қалбдан зикр қилишни Хизрдан ўрганган Ғиждувонийда бунинг натижасида “улуғ фатҳ ва мустаҳкам жазба ҳосил бўлди. Ана шу жазба махфий зикр билан биргаликда хожагон силсиласига ўтди”. “У бу тариқатда биринчи бўлиб махфий зикр билан машғул бўлган киши эди. Шунинг учун ушбу тариқат раиси эди”. Яна Хизр Ғиждувонийнинг ҳали отасига у ҳақда башорат бергани, ҳали дунёга келмасидан номини қўйгани, унинг ҳаётлик вақтларида Ғиждувонийнинг зиёратига келиб тургани ва улар орасида бўлиб ўтган баъзи воқеалар ҳам ривоят қилинади¹.

Ғиждувонийнинг Юсуф Ҳамадонийга боғлиқлик асослари қандай? Гарчи илк тўрт рашҳа манбаларда Ҳамадонийга нисбат берилса ҳам, уларнинг асослари Ҳаким Термизийда ҳам бўлган. Шу билан бирга Ҳамадонийнинг Ғиждувонийга таъсири мутлақ инкор қилинмайди, аммо бу ҳаққоний баҳоланиши лозим. Ғиждувонийдан ривоят қилинишича, у йигирма бир ёшга етганда Хизр алайҳиссалом Ҳамадонийга унинг тарбияси билан шуғулланишни тавсия этган. “Қачонки у Бухорога келгач, унинг ҳузурига бордим ва токи Хуросонга қайтгунича, хизматида бўлдим. *У мени Хизр алайҳиссалом менга талқин қилган нарсада қолишимдан бошқа нарсага буюрмади*”. Бу ўринда Юсуф Ҳамадонийнинг зикри алония – жаҳрий зикрда эканлигини ҳам ҳисобга олиш керак. Зеро, у зот бошланғич таълимини Бағдодда олган эди². У Абдулқодир Жийлоний (471-563/1078-1167) суҳбатини топган, Ҳирот ва Марв билан доимо алоқада бўлган³.

Ғиждувоний фикри сўфийликка танкидий-тахлилий ёндашувга асосланиб (“Жоҳил-тақлидчи сўфийлардан четда бўл”, “Хонақоҳ курма ва унда ўтирма”), ҳадис ва фикҳ каби шаръий илмлар, илм ва суннатга тарғиб қилувчи, Мовароуннахр менталитетига мос теран одобга хос қарашлар эди⁴.

Шу тарзда Мовароуннахр мактаби ғоявий қарашларининг ўзига хос жиҳатларини етти пир (Ғиждувоний-Ревгарий-Анжирфағнавий-Ромитаний-Саммосий-Кулол-Нақшбандий) ми-солида кўриш мумкин. Чунки улар ўзларидан олдингилардан фарқли тарзда услуб бирлигига

¹ Xoniy. Hadoiq al-virdiyya. 2002, p. 160. Hasaniy M. Xoja Abdulkholiq G'ijduvoni. 2003, pp. 69-70.

² Safiy. Rashahot. 2004, p. 19.

³ Shayx Muhammad Sodik. Tasavvuf haqida tasavvur. 2004, pp. 83-84.

⁴ Xoniy. Hadoiq al-virdiyya. 2002, pp. 160-161, 173, 189. Hasaniy M. Xoja Abdulkholiq G'ijduvoni. 2003, pp. 97-101.

хам эга. Нақшбандий ҳаётига оид манбаларда Баҳоуддин Нақшбанднинг қабристондаги Абдуҳолиқ Ғиждувоний билан маънан учрашувидаги асосий иршод маросимида ҳам етти пир ҳозир бўлгани келади. Яъқуб Чархий (ваф. 851/1447) ўзи ва шайхи Баҳоуддин Нақшбанд орасида бўлган воқеаларни баён этар экан, ўзининг муридликка қабул қилинишининг илк жараёни ҳақида дейди: "...сўнг тариқати силсиласини ҳазрат шайх Абдулҳолиқ Ғиждувоний розияллоҳу анҳугача санади. Менга вуқуфи ададаийни талқин қилди ва деди: "Бу ладуний илмнинг аввалидир, у бизга саййидимиз Хизр алайҳиссаломдан шайх Абдулҳолиқ Ғиждувоний розияллоҳу анҳуга етиб келган"¹. Дарҳақиқат, Ғиждувоний "табақайи хожагон"нинг сардафтари ва сарҳалқаси дейилади². Шу тариқа, Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳхон (860-925/1456-1519) ўзининг "Мақомоти Абдулҳолиқ" рисоласида келтиришича, Хизр алайҳиссалом унга "сабоқ пири", Хожа Юсуф эса "суҳбат ва хирқа пири" эди³.

Хожагон-нақшбандия қарашлари ва унинг рашҳалари ҳақида айтиш мумкинки, "XV-асрга келиб, Ислом минтақа маънавиятининг 700 йиллик тажрибалари айнан Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзининг энг юксак натижаларини намоён этди"⁴. "Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва унинг ўринбосари Баҳоуддин Нақшбанд ҳақиқатда исломий тасаввуфнинг ислохотчилари эди". Улар сўфийларнинг хонақоҳчилик, узлатнишинлик, қаландарийлик, силсилага таяниш, касбни тарк этиш ва бошқа кўплаб жиҳатларига эътироз билдириб, суннат ва мўътадилликка асосланувчи, шариат одобларига таянувчи, бидъатлардан четланувчи йўналишга таяниб, касбу кор тутиб, шулар асосида ҳаққа йўналиш ва ички хавотирларни даф этишни таклиф этишди. Айни шу тарзда тариқат йўлини ўз асосларига қайтаргани ушбу тариқатнинг кенг тарқалиб, ҳам оддий аҳоли, ҳам олимлар томонидан қабул қилинишида муҳим ўрин тутди. Айниқса, Баҳоуддин Нақшбанд яшаган даврга келиб Исломда шариат ва суннатдан узоқлашиш юз бергани, мўғуллар босқини ва ундан кейинги даврлардаги тушкунлик ва ички курашлардан сўнг тикланиш жараёни бошлангани, тасаввуфда ҳам ибोҳий қаландарийлик, шунингдек, умумминтақада шиаларнинг нурбахшия ва неъматуллоҳия йўналишлари фаоллашгани, уларнинг Мовароуннаҳрда ҳам таъсирларини ёйишга урингани эътиборга олинса, ушбу тариқатни ўз даври учун "тасаввуф ва дин йўлидаги ислоҳий жараёнлардан бири" сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Шунинг учун Нақшбанд баъзида "саккизинчи юз йиллик мужаддиди" деб ҳам аталади. Ибн Ҳажар Ҳайсамийнинг (909-974/1504-1567) таъкидлашича, "Жоҳил сўфийларнинг кудуротларидан саломат бўлган олий тариқат бу – нақшбандия тариқатидир"⁵.

Демак, маълум бўладики, хожагон-нақшбандия тариқатидаги муҳим ўзгаришлар, Абдуҳолиқ Ғиждувоний (515-595/1121-1199) ва Баҳоуддин Нақшбанд (718-791/1318-1389) фаолияти билан боғлиқ. Охиргиси «увайсийлик» билан сифатлаган. Чунки манбалар у зотнинг Абдуҳолиқ Ғиждувоний руҳониятига юзлангани ҳамда Ҳаким Термизий асарлари ва руҳониятидан файз олганлигига далолат қилади. Қиёсий тадқиқотлар ушбу таъсирларнинг ҳақиқат эканлигини кўрсатади. Аммо бу масалалар ҳали хожагон-нақшбандия йўналишига оид тадқиқотларда эътибордан четда қолиб келмоқда⁶. Айрим араб ва турк тадқиқотларида Ҳаким Термизийнинг турли олимларга таъсири ҳақида гапирилса-да, Баҳоуддин Нақшбандга

¹ Xoniy. Hadoiq al-virdiyya. 2002, p. 218.

² Safiy. Rashahot. 2004, p. 35.

³ Porso. Qudsiya. 1976, p. 33 б. Hasaniy M. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni. 2003, p. 19.

⁴ Holmo'minov J. Jomiy va vahdat ul-vujud ta'limoti. 2008, p. 9.

⁵ Porso. Qudsiya. Muqaddima. 1976, p. 10-27.

⁶ Sufizm v Sentr. Azii (zarubejnye issledovaniya). Sost. i otv. redaktor A. A. Xismatulin. – SPb.: Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2001. SPb, 2001.

таъсири борасида атрофлича сўз юритилмаган, балки бу таъсирларнинг мавжудлиги ва бу алоҳида мавзу эканлиги қайд қилинган¹. Шунингдек, юртимиз тадқиқотчилари томонидан ҳам бу борада баъзи қисқа ва умумий мулоҳазалар берилган².

Термиз Исломнинг кириб келиши жараёнида ҳам, кейинчалик исломий ғояларнинг кириб келиши йўлида ҳам Мовароуннаҳрда учраган илк шаҳар бўлиб қолди. Бу қарашлар ё Хуросондан, ё Хуросон орқали Ислом оламининг Бағдод, Кўфа, Басра каби марказларидан келар эди. Мана шу табиий жараёнда Ҳаким Термизийнинг ўзига хос “фильтр” вазифасини ўтаб берганлигини кўриш мумкин. Муҳаммад Ҳаким Термизий ҳатто Хуросон ва Ироқнинг жиддий таъсирлари сезилган ва Термизга энг яқин бўлган Балх орқали бўладиган таъсирлар борасида ҳам “девор” вазифасини ўтаб берди. “Ат-Термизий Балхдаги (=Хуросон-Ироқ-Ч.Ж.) бирон-бир мактабга, у қандай бўлишидан қатъий назар, мансуб бўлмаган. Тўғри, энг кейинги манбалар, у *ҳаким* Аҳмад ибн Хизравайҳнинг (ваф. 240/854) шогирди эканлиги ва *ҳаким* Абу Бакр Варроқнинг (ваф. 294/906-907) устози бўлганлигини таъкидлайди, аммо, кўрсатиб берилганидек, бу гувоҳликлар ҳақиқатга мос эмас. Балки тескараси, Термизий балхликларга нисбатан ўз таълимотидаги марказий масалалар бўйича бошқа йўлни тутган. Балх *ҳукамолари* Нишопур сўфийлари билан яқин бўлган: Аҳмад ибн Хизруя Абу Ҳафс Ҳаддод (ваф. 270/886) ва Ибн Карромнинг (ваф. 255/869) устози бўлган Аҳмад ибн Ҳарб (нишопурлик машҳур сўфий, ваф. 234/848) билан мулоқотда бўлган; Аҳмад ибн Хизруя ва Абу Ҳафс Ҳаддоднинг шогирдлари Муҳаммад ибн Фазл Балхий (ваф.319/931й.) ва Абу Усмон Ҳирий (ваф.298/910й.) бир-бирларига яқин муносабатда бўлишган”³.

Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг Бағдод мактабининг ва, умуман, тасаввуфнинг шаклланишида унинг тадқиқлари алоҳида эътироф этиладиган, Жўнайд Бағдодий ва Абулҳусайн Нурий кабиларнинг устози бўлган Ҳорис Муҳосибийнинг асарларидаги қарашларидан фарқи ва бунда унинг қарашлари Ҳорис Муҳосибийдан анчайин чуқурроқ бўлганлиги эътироф этилувчи ҳолат. Бу ҳақда тегишли тадқиқотларга таяниб ёзган мақоламизда сўз юритганлигимиз боис батафсил тўхталмаймиз⁴. Фақат қайд этамизки, бунинг оқибатида Ироқ ва Хуросон мактабининг Мовароуннаҳрга таъсири кескин камайди. Қолаверса, айнан Термизий ўз асарларида Ироқ тасаввуф мактабига хос бўлган зоҳирийлик белгилар: жун ва эски кийиш, қолдиқ ейиш ва шунга ўхшаш жиҳатларни қаттиқ танқид қилган⁵. *Мовароуннаҳр диний белгисининг энг олий ва муҳим белгиси бўлган одоб* борасида асос сифатида гапирган. Одобни диндаги энг юқори мартабалар қаторида зикр этган ва унга кўра, убудият (том маънодаги қуллик)нинг олий даражаси одобдир ва умуман, “одоб – амаллар гиламидир”⁶.

Тасаввуфнинг машҳур тариқатларида зикр тури жаҳрий бўлиб, фақат бевосита Мовароуннаҳрга алоқадор бўлган кубровийя ва нақшбандийя бундан мустасно, уларда зикрнинг махфий тури ихтиёр қилинган⁷. «Самоъ» – сўфийча рақс ҳам уларда учрамайди. Маълумки, айнан Ҳаким Термизий жаҳрий зикрдаги зикрий самоъни нафсоний фараҳнинг қалбга

¹ Hakim Termiziy. Isbot al-ilal. 1998, p. 27. Çift. S. Hakîm Tirmizî ve tasavvuf anlayışı. 2008, pp. 244-245.

² Navro'zova G. Hakim Termiziy va Bahouddin Naqshband // Termiz shahrining jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rnı. Toshkent-Termiz: Fan, 2001, pp. 12-14.

³ Radtke B. Teologi i mistiki v Xorasane i Transoksianii // Sufizm v Sentr. Azii (zarubejnie issledovaniya). SPb, 2001, p. 69. Navoiy. Nasoyim al-muhabbat. 2001.

⁴ Cho'tmatov J. Horis Muhosibiy va Hakim Termiziy asarlaridagi qarashlarning ba'zi farqli jihatlari // Dinshunoslikning dolzarb muammolari. Ilmiy to'plam, IV, Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2012, pp. 261-264.

⁵ Hakim Termiziy. Navodir al-usul. 1992, II, p. 148.

⁶ Hakim Termiziy. Navodir al-usul. 1992, II, I, pp. 30-31, 73, IV, p. 22.

⁷ Petrushevskiy I.P. Islam v Irane v VII-XV vekax. 1966, pp. 344-345.

аралашуви сифатида баҳолайди ва дейди: “Аммо зоҳирӣ аралашув, улардан бирини кўрасанки, зикрида рақс қилади. Агар рақс қилмаса, қўллари билан чапак чалади. Агар чапак чалмаса, ақлини йўқотган нодонларга ўхшаб, бошини қимирлатади. Агар буни ҳам қилмаса, икки елкаси билан ҳаракатланади. Мана шу феълларнинг бари нафснинг ҳаяжони ва у (қалбга) олиб келган аралашмадир. Аммо ботиндагиси қалбнинг зикрга илтифот (қизиқиш, эътибор) қилишидир. Бу ҳам нафснинг аралашуви. Албатта, бу тарздаги зикр мазкурсиз (яъни, ундан холи)дир. Агар зикр мартаба, мажлис ва муножот эгасидан бўлса, бу ўринда қалбнинг зикрга илтифот қилиши кесилади. Унинг (қалбидаги) фуад кўзлари мазкурга (Аллоҳга) йўналади. Киши У билан машғул бўлиб, зикрга илтифот қилиш учун фориг бўлмайди. Ана ўшалар соф зикр аҳлидирлар”¹.

Бу сўзлар Порсонинг махфий зикр ҳақидаги фикрларига ҳамоҳангдир: “Зеро, то вужуд боқий қолар экан ва у фано мартабасига етмас экан, у зикр ҳақиқатда махфий эмас. “Уни фаришта кўриб, ёза олмайди, нафс кўриб, у билан ажаблана олмайди” деган улуғ сўз шунга ишора қилади”².

Бу матндан Термизийнинг махфий зикр тарафдори ва асосчиси бўлганлиги ҳақида хулоса қилиш мумкин. Адабиётларда махфий зикр нисбат бериладиган шахс эса Абдуҳолик Ғиждувонийдир. Манбаларда “У бу тариқатда биринчи бўлиб махфий зикр билан машғул бўлган киши эди”³ дейилса, айрим замонавий тадқиқотларда “бу нав зикрни тасаввуфга олиб кирган аввалги шахс”⁴ сифатида баҳоланади. Кейинчалик Баҳоуддин Нақшбанд, айтиш мумкинки, бу йўлни туб асосларда қайта кўриб чиқди. У Абдуҳолик Ғиждувоний, Бобо Саммосий ва Амир Кулолларнинг таълимотларини ҳакимона тартибга солиб, тариқатда оламшумул асосларни барпо қилди, Маҳмуд Фағнавийдан то Амир Кулолгача кўпроқ ихтиёр қилинган жаҳрий зикрни ҳар қандай вазиятда учун ҳам махфийсига ўзгартирди⁵. У зотдан “сўрадиларки, сизинг тариқингизда зикри жаҳру хилват ва самоъ бўлур? Дедиларки, бўлмас!”⁶. Энг асосийси, келтириладиганидек, ўзини Ҳаким Термизий издоши эканлигини билдирди.

Ҳатто хожагон-нақшбандия рашҳалари ҳам Ҳаким Термизийда айнан учрайди. Термизий: “Аллоҳни ҳифз қил, уни рўпарангда топасан” ҳадиси шарҳида дейдики, албатта, бу Аллоҳни ҳар бир лаҳзада ҳифз қилишингдир. Қалбнинг ундан бошқа ашёларга уларга таъаллуқан (боғланган ҳолда) боқмайди. Бас, ашёларда ҳам сен У билан бўласан. Қалбнинг ундан ўзга ашёга таъаллуқ қилмайди. Сўнгра бундан ҳам олийроқ даражага кўтариласан – агарки Аллоҳ сени муваффақ қилса – ашёларда У билан бўласан ва дунё ва охиратда У (ёки: мана шу ҳол) билан қурбат манзилларига етишасан. Шунда сенга, албатта, бу билан Ундан бўлган нарса – ҳар бир вақт ва ҳар бир ҳолда Уни рўпарангда топиш (топа олиш) лозим бўлади. Дунёда бу Унинг қабзатида (қудрат чангалида) бўлиш, У билан туриш, У билан ўтириш, У билан қабул қилиш, У билан тадаббур қилиш, У билан тутиш ва У билан очиш, У билан эшитиш ва кўриш, У билан илм ҳосил қилиш ва ақл юритишдир. Охиратдагиси эса Унинг (жон чиқар маҳал ҳозир бўлувчи) элчиси салом, башорат ва (илоҳий) тухфалар билан келишидир. Бу Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзи: “Агар муқарраб (яқинлаштирилган)лардан бўлса. Роҳатда, фароғатда ва сернеъмат жаннатдадир” (Воқеъа, 43).

Мана шу банда, дарҳақиқат, Уни рўпарасида топди. Батаҳқиқ, Аллоҳ унга биз уни васф қилган нарсаларни ҳозирлаб берди ва зиёда қилди. Ҳар қачон у биз зикр қилган нарсалардан

¹ Hakim Termiziy. Masoil al-maknuna. 1980, p. 142 б.

² Porso. Qudsiya. 1976, p. 38.

³ Xoniy. Hadoiq al-virdiyya. 2002, p. 160.

⁴ Darniyqa. At-Tariyqa an-naqshbandiyya va a'lamuha. 1986, p. 16.

⁵ Shayx Muhammad Sodik. Tasavvuf haqida tasavvur. 2004, p. 96.

⁶ Navoiy. Nasoyim al-muhabbat. 2001, XVII, p. 257.

бирига келса, уни ҳозирланган ҳолда топди. Деди: (бу тарздаги) ҳифз – аҷамийларда “нигоҳдошт”(نگاه داشت), зикр эса “ёд дошт”(ياد داشت)дир”¹.

Бу иккиси хожагон-нақшбандия тариқатининг 11 рашҳасидан иккитасидир. Нигоҳдошт – қалбни муҳофаза қилиш бўлиб, тил билан сўзламасдан Аллоҳга қайтиш ҳолини муҳофаза этиш, ўзини ва қалбини Аллоҳдан бошқа турли фикру хаёллардан сақлай билиш – ҳифз қилишдир. Ёддошт – Аллоҳни доимий завқу шавқ билан ёдда тутиш бўлиб, ғойиб бўлмайдиган ҳузурдир. У нигоҳдошт ҳолини теранлаштириш ва қўллашдан иборатдир². Нигоҳдоштнинг маъноси Ҳаким Термизийдан келтирилган иқтибос билан маъно жиҳатдан мувофиқдир. Унинг асарларида зикр назарияси атрофлича ишлаб чиқилган. Жумладан, “ёддошт” маъносига мувофиқ Термизий бирон нарса аралашмайдиган зикрни тоза-ҳақиқий санайди: “Зикр – бу ўзи қалбнинг Аллоҳга қараб югуриши (сайр қилиши) ҳамда Унинг ишқи ва шавқи билан ҳаяжонга келишидир”. Бу асл зикр ҳар бир мўминда бор, аммо у шаҳватлар остида қолиб кетган. Шунинг учун бу шавқ фақат авлиёлардагина зоҳир бўлади³. Бу айни ғойиб бўлмайдиган ҳузурдир. Асл зикр тародуф – кетма-кет, изма-из, яъни, узилишсиз бўлади. Термизий дейдики, ҳақиқий зикр киши қалбида ўша зикри билан айни вақтнинг ўзида нафсининг зикри ҳам, махлуқотнинг зикри ҳам қолмаслигидир. Мана шу унда сохталик бўлмаган соф зикрдир⁴.

Баҳоуддин Нақшбанд борасида дейиладики, Хожа умрларининг охирида ўз ҳолларининг ибтидоси – бошланғич даври ва сулуклари ҳақида ҳикоя қилар, ўз таважжухларини тариқат шайхлари ва улуғларига қаратар эдилар. Аллоҳ ошиқларининг султони-ҳазрати Увайс Қаранийга таважжух асари зоҳир бўлар эди (яъни, бу таважжух сифати маълум эди). Увайс Қаранийда зоҳир ва ботин томонидан ҳалойикдан батамом узилиш ва буткул ажралиш мавжуд эди... Агар ҳазрати Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий (қ.с.) руҳониятига таважжух қилсалар, бу таважжух асари соф бесифатлик ҳолатида бўлар эди. Бу бесифатликда ҳеч бир иш кўзга ташланмасди⁵.

Шундай қилиб, қиёсий тадқиқ орқали Баҳоуддин Нақшбанднинг Ҳаким Термизийни эътироф этишида амалий изларни кўришимиз мумкин. Чунки “Яна ҳазрати Хожа 789/1387 йилда айтган эдилар: “22 йилдирки, биз Ҳаким Муҳаммад Али Термизий тариқатига эргашамиз ва улар бесифат эдилар. Агар бирор киши билса, мен ҳам бу замонда бесифатдурман”⁶ деган сўзларда фақат ҳурмат эмас, балки амалий эътироф ҳам мавжуд. Демак, Термизийнинг валийлик борасидаги қарашларининг мағзини ҳам мовароуннаҳрликлар мулоҳаза қилишган бўлиб, бу бесифатликдир. Бу эса тегишли тарихий ва замонавий тадқиқотлар ҳулосаларида акс этмаган жиҳатлар бўлиб, илмий баҳслар учун кенг майдон очадиган мавзулардир. Зеро, Баҳоуддин Нақшбанд дейди: “Дарвишлик (сўфийлик) нима? Дарвишлик ташдан беранг ва ичдан бежанг бўлишдир”⁷.

Баҳоуддин Нақшбанд, умумий маънода, етти пир силсиласининг тариқатдаги туб ислохотларидан муҳими шу бўлдики, бу йўналиш Ироқ-Хуросон мактабидан кириб келиши мумкин бўлган “шаклийлик”дан четда туришга ҳаракат қилди. Мовароуннаҳр ўз генофонди, шунингдек, бошқа олимлар қатори, Муҳаммад Ҳаким Термизийнинг кенг қўламли фикрий ҳаракатлари эвазига сезиларли тарзда бу «шаклийлик»дан четда қолган эди. Ироқ-Хуросон

¹ Hakim Termiziy. Javob kitob mina-r-Ray // Salasa musonnifat lil Hakim Termiziy. 1992, p. 184.

² Muhammad Boqir. Maqomoti Xoja Naqshband, 1993, pp. 13-14. Bahouddin Naqshband Buxoriy. 2010, pp. 146-147.

³ Hakim Termiziy. Tahsilu nazoir al-Qur'on. 1969, p. 51.

⁴ Hakim Termiziy. Navodir al-usul. 1992, III, p. 37.

⁵ Navoiy. Nasoyim al-muhabbat. 2001, XVII, p. 80.

⁶ Saloh ibn Muborak. Anis at-tolibin. 2010, 28 b. Muhammad Boqir. Maqomoti Xoja Naqshband. 1993, p. 32.

⁷ Muhammad Boqir. Maqomoti Xoja Naqshband. 1993, p. 97.

мактабига нисбат берилаётган “шаклийлик” тўла салбий маънодаги баҳо эмас. Бу ушбу мактабнинг белгиси бўлиб, унинг қисқача шарҳи шуки, унда ташқи белгилар ва уларнинг зоҳир бўлишига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, зоҳирий-ташқи тарафлама кийим, таом ва шу каби нарсаларда ажралиб туриш, зикрда жаҳрийлик ва, умуман, бу нарсаларни белги ёки шиор қилиб олиш, ботиний-ички жиҳатдан эса кашфий маъноларга урғу бериш шулар жумласидандир. Аммо, албатта, бу нарсаларнинг баъзиларини тўла инкор қилмаган ҳолда, Термизий уларни асосий белги қилиб олишни танқид қилган. Унинг фикрича, ўша белгиларнинг ўзи зоҳидлик ва шу каби даъволар учун етарли эмас. Қолаверса, улар жамиятдан ажралиб, алоҳида тоифа бўлишга, демакки, қачондир табиий тарзда сохтакорлик ва сунъийликка олиб келиши тайин. Шунинг учун Мовароуннаҳр мактаби сўфийлар асосан салбий муносабат кўрсатадиган, амалиётда кам қўллаб, нари борса “мубоҳ” санаб, бетарафлик намоён этувчи касб, “суҳбат” ва илм кўринишларидаги ижтимоийлашувга, кашфий маъноларда эса тартиб ва низомий баёнга асосланади. Мана шу жиҳатлар ва «шаклийлик»дан хоилилик Баҳоуддин Нақшбандга берилган қуйидаги таърифга мос келади: «Беҳа ад-дин признавал только молчаливое самоуглубление и отвергал экстаз, достигавшийся громкими криками и музыкой. Не отказываясь от общения с людьми и видя в отщелничество только проявление гордости, Беҳа ад-дин вел самой простой образ жизни».¹ Айни шу омиллар Мовароуннаҳр мактабининг асосий белгисини белгилаб беради ва аввалу охирда одоб асос бўлган йўналишдир. Бу хусусият ушбу мактабнинг Исломнинг жамики асослари назарияси ва амалиётида ўз ифодасини топади. Чунки бу ушбу минтақа халқининг асосий белгисидир. Бухоро аҳли ҳақида Истахрий (ваф. тахм. 340/951) дейди: “Унинг аҳолиси (табиати) Мовароуннаҳр аҳли у билан афзал бўлган одобга қайтувчидир”².

Мовароуннаҳрни алоҳида мактаб сифатида зикр қилиш учун тўғридан-тўғри далиллар ҳам бор. Тахминан Хужвирий (ваф. тахм 467/1074) «Кашф ал-махжуб» асарида IX-X асрлардаги тасаввуфий йўналишларни алоҳида хусусиятларга эга мактаб сифатида санаши тариқатларнинг анъанавий силсилаларига тўғри баҳо берган ҳолда янгича ёндашувга асос бўлади. Зеро, хожагон-нақшбандия силсиласи турли даврларда “сиддиқия”, тайфурия”, “хожагония” каби турли номлар билан аталган³. Умуман, силсилалар Ислом оламининг бирлиги ва умумий нуктада бирлашишини ифода этиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Қолаверса, Баҳоуддин Нақшбанд бир гал: “Сўнг силсила баён қилдилар ва уни Хожа Юсуф Ҳамадонийга етказдилар”⁴.

Хужвирий асарида аниқ шахслар ва улар қарашларининг асосий жиҳатлари келтирилган ва силсилалар зикри учрамайди. Бу асардаги 12 мактабнинг Мовароуннаҳрга тегишлиси фақат “ҳакимия” бўлиб, у “мазҳаб” сифатида талқин қилинади: “Аммо ҳакимийлар Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизийга нисбат бериладилар. У ўз вақтининг имомлари ичида зоҳир ва ботин илмлари борасида ягона эди. Унинг таснифотлари ва нуктадонликлари мўлдир. Унинг каломининг қондаси ва тариқати валоят борасида бўлиб, унинг ҳақиқатларидан, шунингдек, авлиёларнинг даражалари ва улар тартиботининг риъоялари ҳақида сўзларди. Айни вақтда унинг ўзи чегарасига кўра, соҳили йўқ денгиз ва кўплаб ажойиботлар эгасидир. Унинг мазҳабининг белгиси Аллоҳ таолонинг халқдан ўзи танлаб олган валий бандалари бор деб билиш. Улар ғамларини бу ғамлар унга боғланган нарсалардан

¹ Bartold V.V. *Raboty po istorii islama i arabskogo xalifata*. 1966, VI, p. 118.

² Istaxriy. *Kitob masolik al-mamolik*. 1870, p. 314.

³ Shayx Muhammad Sodiq. *Tasavvuf haqida tasavvur*. 2004, p. 146-147.

⁴ Muhammad Boqir. *Maqomoti Xoja Naqshband*. 1993, p. 164.

узишди, нафс ва ҳаволарининг даъволаридан воз кечишди. (Натижада) у (валий)ларнинг ҳар бири бир даражага етди ва уларга маъно эшикларидан бири очилди"¹.

Албатта, “Ҳаким Термизий Ўрта Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат бўлган ҳакимиянинг асосчисидир”² сифатида баҳоланиб улгурган. Хужвирийнинг қайдлари минтақамизни алоҳида мактаб сифатида тан олиш демакдир. Ироқ мактабининг ҳукмрон ўрни бутун Ислоом оламида кўринган бир даврда бу жуда муҳим аҳамият касб этади. Хужвирий ҳам ушбу китобида шайхларидан нақл қилган ҳолда Ҳаким Термизийни бутун оламда тенги йўқ якто дур деб, ўзининг қалби унга асир бўлганлигини ёзади. Демак, “ҳакимия” минтақамиздаги тасаввуфий, қолаверса, охириги тадқиқотларимиздан маълум бўлмоқдаки, диний қарашларни ҳам тизимлаштирган илк мактаблардандир. Чунки Термизий қарашлари валоят таҳлили нуқтаи назаридан валоятгача бўлган жиҳатлар ва валоят-ҳакимлик тушунчасидаги кенг диний-маърифий таҳлилларни ҳам тақдим этади. Мовароуннаҳрда ҳакимиядан олдин бу тарздаги бирон-бир мактаб ҳақида ҳозирча маълумот йўқ. Ҳали хожагон-нақшбандия, умуман, минтақамизда бошқа ҳеч бир тариқат ёки мактаб ҳақида гап-сўз бўлмаган бир даврда алоҳида йўналиш, демакки, тизим сифатида номи тилга олинган “ҳакимия”, шак-шубҳасиз, жиддий тадқиқотларни тақозо қилади.

Ҳаким Термизий борасида айрим ишлар қилинган бўлса-да, бу мавзу янгиланиб, аҳамияти эса юксалиб бормоқда. Кўриб ўтилганидек, ушбу мерос биргина рашҳалар тарихини ўртача икки юз йилга қадимийлаштирмоқда. Ҳали Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг машҳур “дил ба ёру даст ба кор” шиорига Ҳаким Термизийнинг “Баён ал-касб” рисоласи тўла ғоявий асос сифатида мос келиши ва у зот рашҳалар қаторига қўшган “вуқуф”лар масаласи Ҳаким Термизийнинг “Ал-Ақл ва-л-ҳаво” рисоласида алоҳида боб сифатида кўриб чиқилганлиги ва бошқа шунга ўхшаш кўплаб масалалар тадқиқотга муҳтож бўлиб турибди. Мавзунини умумлаштирган ҳолда, қолаверса, олдинги тадқиқот натижаларимиздан ҳам келиб чиққан ҳолда “Мовароуннаҳр тасаввуф мактаби”ни истилоҳ сифатида илмий муомалага киритиш мумкин³. Албатта, жаҳон миқёсида “тасаввуф” ибораси умумлашган. Аммо Мовароуннаҳр мактабининг аъъанавий тасаввуфдан фарқли жиҳатлари мавжудлиги учун “Мовароуннаҳр сулук мактаби” жумласи қўлланилиши ҳам мақсадга мувофиқ. Нима бўлганда ҳам, ушбу мактаб истилоҳ жиҳатидан кенг илмий муомалага киритилган ҳолда унинг асослари алоҳида мактаб сифатида фундаментал тадқиқотлар доирасида текширилиши лозим.

Буларнинг барида келиб чиққан ҳолда “Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илмий-маънавий мероси комплекс, изчил ўрганишни тақозо қилади”⁴. Чунки Ҳаким Термизий нафақат тасаввуфий қарашлар, балки исломий илмлар ва дунёвий илмнинг баъзи соҳаларга оид муҳим ва ўзига хос – ҳакимона қарашлар ва тадқиқотлар муаллифидир.

¹ Hujviriy. Kashf al-mahjub. 1974, II, pp. 2, 442. Karamatov X.S. Asketicheskie i sufiyskie techeniya v Xorasane // Iz istorii sufizma: istochniki i sotsialnaya praktika. Sb. st., 1991, pp. 43, 30-43.

² Navro'zova G. Hakim Termiziy va Bahouddin Naqshband. // Termiz shahrining jahon sivilizatsiyasida tutgan o'mi. 2001, p. 14.

³ Cho'tmatov J. O. O'rta Osiyo tasavvuufida hakimiya va naqshbandiya aloqalari // Dinshunoslikning dolzarb muammolari. Toshkent: "Toshkent islom universiteti", 2013, pp. 394-399. Cho'tmatov J. O. Movarounnahr tasavvufi Hakim Termiziy va xojagon-naqshbandiya aloqalari misolida // Yosh sharqshunoslarning akademik Ubaydulla Karimov nomidagi XII-ilmiy-amaliy konferentsiyasi tezislari. Toshkent: 2015, pp. 215-218.

⁴ Uvatov. U. Buyuk mutafakkir al-Hakim at-Termiziyning "Manozil ul ibod min al-iboda" asarining o'zbekcha tarjimasiga taqriz // Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Hakim at-Termiziy. Manozil ul-ibod min al-iboda. 2003, pp. 51.

